

www.e-rara.ch

**Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthaginensis presbyteri, Opera quae
hactenus reperiri potuerunt omnia**

**Tertullianus, Quintus Septimius Florens
Parisiis, 1608**

Stiftung der Werke von C.G.Jung, Zürich

Shelf Mark: Online

Persistent Link: <https://doi.org/10.3931/e-rara-11127>

Q. Septimii Florentis Tertulliani de oratione liber.

www.e-rara.ch

Die Plattform e-rara.ch macht die in Schweizer Bibliotheken vorhandenen Drucke online verfügbar. Das Spektrum reicht von Büchern über Karten bis zu illustrierten Materialien – von den Anfängen des Buchdrucks bis ins 20. Jahrhundert.

e-rara.ch provides online access to rare books available in Swiss libraries. The holdings extend from books and maps to illustrated material – from the beginnings of printing to the 20th century.

e-rara.ch met en ligne des reproductions numériques d'imprimés conservés dans les bibliothèques de Suisse. L'éventail va des livres aux documents iconographiques en passant par les cartes – des débuts de l'imprimerie jusqu'au 20e siècle.

e-rara.ch mette a disposizione in rete le edizioni antiche conservate nelle biblioteche svizzere. La collezione comprende libri, carte geografiche e materiale illustrato che risalgono agli inizi della tipografia fino ad arrivare al XX secolo.

Nutzungsbedingungen Dieses Digitalisat kann kostenfrei heruntergeladen werden. Die Lizenzierungsart und die Nutzungsbedingungen sind individuell zu jedem Dokument in den Titelinformationen angegeben. Für weitere Informationen siehe auch [Link]

Terms of Use This digital copy can be downloaded free of charge. The type of licensing and the terms of use are indicated in the title information for each document individually. For further information please refer to the terms of use on [Link]

Conditions d'utilisation Ce document numérique peut être téléchargé gratuitement. Son statut juridique et ses conditions d'utilisation sont précisés dans sa notice détaillée. Pour de plus amples informations, voir [Link]

Condizioni di utilizzo Questo documento può essere scaricato gratuitamente. Il tipo di licenza e le condizioni di utilizzo sono indicate nella notizia bibliografica del singolo documento. Per ulteriori informazioni vedi anche [Link]

Q. SEPTIMII FLORENTIS

TERTULLIANI DE ORATIONE LIBER.

CAP. I.

Math. 6.

Luc. 11.

Math. 9.

Et ² spiritus, & Dei sermo, & Dei ratio, sermo rationis, & ratio sermonis & spiritus. Vtrumque Iesus Christus Dominus noster nouis discipulis noui Testamenti nouam orationis formam determinauit. Oportebat enim in hac quoque specie nouum vinum nouis vtribus recondi, & nouam plagulam nouo assui vestimento.

Joan. 3.

Math. 6.

CAP. II.

Joan. 1.

Matt. 6. 7.

10. 16. 21.

Math. 23.

Isai. 1.

Joan. 10.

C. III.

Gen. 32.

Exod. 3.

Math. 11.

Joan. 17.

Psal. 34.

Isai. 6. 7.

Apoc. 4.

Math. 5.

C. III.

Ceterum quicquid retrò fuerat, aut demutatum est, vt circuncisio: aut supplementum, vt reliqua lex: aut impletum, vt prophetia: aut perfectum, vt fides ipsa. Omnia de carnalibus in spiritalia renouauit noua Dei gratia superducto Euangelio expuntore totius retrò vetustatis. In quo & Dei spiritus, & Dei sermo, & Dei ratio approbatus est Dominus noster Iesus Christus: Spiritus quo valuit, sermo quo docuit, ratio quo venit. Sic oratio à Christo constituta ex tribus constituta est. Ex sermone, quo enunciat: ex spiritu, quo tantum potest: ex ratione, qua docetur. Docuerat & Ioannes discipulos suos adorare. sed omnia Ioannis Christo praestruebantur, donec ipso aucto (sicut idem Ioannes prænuntiabat, illum augeri oportere, se verò deminui) totum praeinistri opus cum ipso spiritu transiret ad Dominum. Ideò nec extat in quae verba docuerit Ioannes adorare, quòd terrena coelestibus cesserint. Qui de terra est, inquit, terrena fatur, & qui de coelis adest, quae vidit, ea loquitur. Et quid non coeleste, quod Domini Christi est? vt haec quoque orandi disciplina. Consideremus itaque benedicti coelestem eius sophiam, in primis de praecepto secretè adorandi: quo & fidem hominis exigebat, vt Dei omnipotentis & conspectum & auditum sub tectis & in abditis etiam adesse cōsideret: & modestum fidei desiderabat, vt quē vbiq̃ audire & videre fideret, ei soli religionē suam offerret. Sequentē sophia in sequenti praecepto proinde pertineat ad finem & modestiam fidei, si non agmine verborum adeundum putemus ad Dominum, quem vltro suis prospicere certi sumus. Et tamen breuitas ista, quòd ad tertium sophiae gradum faciat, magnae ac beatæ interpretationis substantia fulta est: quantumque substringitur verbis, tantum diffunditur sensibus. Neque enim propria tantum orationis officia complexa est, venerationem Dei, aut hominis petitionem, sed omnem penè sermonē Domini, omnem commemorationem discipline, vt reuera in oratione breuiarium totius Euangelij comprehendatur. [⁴ Incipit à testimonio Dei & merito fidei, quum dicimus, *Pater qui in caelis es*. Nam & Deum oramus, & fidem commendamus, cuius meritum est haec appellatio. Scriptum est, Qui in eum crediderint, dedit eis potestatem vt filij Dei vocentur. Quanquam ⁵ frequentissimè Dominus patrem nobis pronunciauit Deum. Immo & praecepit, ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in coelis. Itaque sic adorantes etiam praeceptum obimus. Felices qui patrem agnoscunt. Hoc est quod Israēli exprobratur, quod coelum ac terram spiritus contestatur, ⁶ Filios, dicens, genui, & illi me non agnouerunt. Dicendo autem patrem, Deum quoque cognominamus. Appellatio ista & pietatis & potestatis est. Item in patre filius inuocatur. Ego enim, inquit, & pater vnum sumus. ⁷ Ne mater quidem Ecclesia praeiteritur. Siquidem in filio & patre mater recognoscitur, de qua constat & patris & filij nomen. Vno igitur genere aut vocabulo & Deum cum suis honoramus, & praecepti meminimus, & oblitos patris denotamus. [⁸ Nomen Dei patris nemini proditum fuerat: etiam qui de ipso interrogauerat Moyses, aliud quidem nomen audierat. Nobis reuelatum est in filio. ⁹ Iam enim filius nouum patris nomen est. Et apertius, *Nomen tuum* manifestauit hominibus, id ergo vt *sanctificetur* postulamus. Non quòd deceat homines benè Deo optare, quasi sit & aliud de quo ei possit optari, aut laboret nisi optemus. Planè benedicti Deum omni loco ac tempore concedet ob debitam semper memoriam beneficiorum eius ab omni homine. Sed & hoc benedictionis vice fungitur. Ceterum quando non sanctum & sanctificatum est per semetipsum nomen Dei, cum ceteros sanctificet ex semetipso? Cui illa angelorum circumstantia non cessat dicere Sanctus, Sanctus, Sanctus. Proinde igitur & nos ¹⁰ angelorum si meruerimus cādidati iam hinc coelestem illam in Deum vocem, & officium futuræ claritatis ediscimus. Hoc quantum ad gloriam Dei. Alioquin quantum ad nostram petitionem, cum dicimus, Sanctificetur nomen tuum, id petimus vt sanctificetur in nobis, qui in illo sumus: simul & in ceteris quos adhuc gratia Dei expectat, vt & huic praecepto pareamus, ¹¹ orando pro omnibus, etiam pro inimicis nostris. Ideòque suspensa enunciatione non dicentes, Sanctificetur in nobis, in omnibus dicimus. [¹² Secundum hanc formam subiungimus, ¹³ *Fiat voluntas tua in caelis & in terra*, non quòd aliquis obfistat quo minus voluntas Dei fiat, & ei successum voluntatis suae oremus, sed in omnibus petimus fieri voluntatem eius. ¹⁴ Ex interpretatione enim figurata carnis & spiritus nos sumus coelum & terra. Quanquam etsi simpliciter intelligendum est: idem tamen est sensus petitionis, vt in nobis fiat voluntas Dei in terris, vt ¹⁵ possit scilicet fieri & in coelis. Quid autem Deus vult quàm incedere nos secundum suam disciplinam? Petimus ergo substantiam & facultatem voluntatis suae subministrare nobis, vt salui simus & in coelis & in terris, quia summa est voluntatis eius salus eorum quos adoptauit. Est

A Est ¹⁶ & illa Dei voluntas, quam Dominus administravit prædicando, operando, sustinendo. Sic enim ipse pronunciauit, non suam, sed patris facere se voluntatem: sine dubio, quæ faciebat, ea erant voluntas patris, ad quæ nunc nos velut ad exemplaria prouocamur, ut & prædicemus, & operemur, & sustineamus ad mortem usque. Quæ ut implere possimus, opus est Dei voluntate. Item dicentes, Fiat voluntas tua, vel eo nobis benè optamus, quòd nihil sit mali in Dei voluntate, etiam si quid pro meritis cuiusque secus inrogatur. Iam hoc dicto ad sufferentiam nosmetipsos præmonemus. Dominus quoque cum substantia passionis infirmitatem carnis demonstrare iam in sua carne voluisset, ¹⁷ Pater, inquit, transfer poculum istud. Et recordatus, nisi quòd mea non, sed tua fiat voluntas. Ipse erat voluntas & potestas patris, & tamen ad demonstrationem sufferentiæ debitæ voluntati se patris tradidit. [¹⁸ *Veniat quoque regnum tuum*, ad id pertinet quòd & fiat voluntas tua, in nobis scilicet. Nam Deus quando non regnat, in cuius manu cor omnium regnum est? Sed quicquid nobis optamus, in illum auguramur, & illi deputamus quod ab illo expectamus. Itaque si ad Dei voluntatem & ¹⁹ ad nostram suspensionem pertinet regni dominici representatio, ²⁰ quomodo quidam pertractum quendam in seculo postulant? quum regnum Dei, quod ut adueniat oramus, ad consummationem seculi tendat, optamus maturius regnare, & non diutius seruire. Etiam si præfinitum in oratione non esset, de postulando regni aduentu, vltro eam vocem postulasset, festinantes ad spei nostræ complexum, Clamant ad Dominum in visu animæ martyrum sub altari: Quonam usque non vlcisceris, Domine, sanguinem nostrum de incolis terræ? ²¹ Nam utique vltio illorum à seculi fine dirigitur. Immò quàm celeriter veniat, Domine, regnum tuum. Votum Christianorum, confusio nationum, exultatio angelorū, propter quod conficiamur, immò potius propter quod oramus. [²² Sed quàm eleganter diuina sapientia ordinē orationis instruxit? ut post cœlestia, id est post Dei nomen, Dei voluntatem, & Dei regnum terrenis quoque necessitatibus petitioni locum faceret? nam & edixerat Dominus: Quærite prius regnum, & tunc vobis etiam hæc adijcientur. Quanquam *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*, spiritualiter potius intelligamus. Christus enim panis noster est, quia vita Christus, & vita panis. Ego sum, inquit, panis vitæ. Et paulò supra: Panis est sermo Dei viui, qui descendit de cœlis. ²³ Tum quòd & corpus eius in pane censetur: Hoc est corpus meum. Itaque petendo panem quotidianum, perpetuitatem postulamus in Christo, & indiuiduitatem à corpore eius. Sed & quia carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest fieri & spiritalis disciplinæ. Panem enim peti mandat, ²⁴ quod solum fidelibus necessarium est: cetera enim nationes requirunt. Ita & exemplis inculcat, & parabolis retractat, cum dicit, Numquid panem filijs pater aufert, & canibus tradit? Item, Nunquid filio panem poscenti lapidem tradit? Ostendit enim quid à patre filij expectent. Sed & nocturnus ille pulsator, panem pulsabat. Merito autem adiecit, Da nobis hodie, ut qui præmiserat, Nolite de crastino cogitare quid edatis. Cui rei parabolam quoque accommodauit illius hominis, qui prouenientibus fructibus ampliationem horreorum & longæ securitatis spatia cogitauit, is ipsa nocte moritur. [²⁵ Consequens erat, ut obseruata Dei liberalitate, etiam clementiam eius precaremur. Quid enim alimenta proderunt, si illis reputamur reuera quasi taurus ad victimam? ²⁶ Sciebat Dominus se solum sine delicto esse. Docet itaque, *petamus* ²⁷ *dimitti nobis debita nostra*. ²⁸ Exomologesis est petitio veniæ, quia qui petit veniam, delictum confitetur. Sic & pœnitentia demonstratur acceptabilis Deo, quia magis vult eā quàm mortē peccatoris. ²⁹ Debitū autem in scripturis delicti figura est, quòd perinde iudicio debeat, & ab eo exigatur, nec euadat iustitiam exactionis, nisi donec netur exactio, sicut illi seruo dominus debitum remisit. Huc enim spectat exemplum parabolæ totius. Nam & quod idem seruus à domino liberatus, non perinde parcat debitori suo, ac propterea delatus penes dominum tortori delegatur ad soluendum ³⁰ nouissimum quadrantem, id est modicum usque delictum, eò competit, quod remittere nos quoque profiteamur debitoribus nostris. Iam & alibi ex hac specie orationis: Remittite, inquit, & ³¹ remittetur vobis. Et cum interrogasset Petrus, si septies remittendum esset fratri: Immò, inquit, septuagies septies, ut legem in melius reformaret, quòd in Genesi de Cain septies, de Lamech autem septuagies septies vltio reputata est. [³² Adiecit ad plenitudinem tam expeditæ orationis, ut non de remittendis tantum, sed etiam de auertendis in totum delictis supplicaremus, *Ne nos inducas in tentationē*, id est, ne nos patiaris induci, ab eo utique qui tētat. Ceterū absit ut Dominus tētare videatur, quasi aut ignoret fidē cuiusque, aut deijcere sit cōsuetudinis. Diaboli est & infirmitas & malitia. Nā & Abraham non tētandæ fidei gratia sacrificare de filio iusserat, sed probādæ, ut per eū faceret exemplū præcepto suo, quo mox præcepturus erat, neque pignora Deo chariora habenda. Ipse à Diabolo tētatus præsidem & artificē tentationis demonstravit. Hunc locū posterioribus confirmat: Orate, dicēs, ne tentemini. Adeò tentati sunt Dominū deserendo, qui somno potius indulerant quàm orationi. Eò respondet clausula interpretans quid sit, *Ne nos deducas in tentationem*. Hoc est enim, ³³ *Sedeuehe nos à malo*. [³⁴ Compendijs paucorum verborum, quot attinguntur edicta Prophetarum, Euangeliorum, Apostolorum, sermones Domini, parabolæ, exempla, præcepta, quot simul expungunt officia Dei, honor in patre, fides, testimonium in nomine, oblatio obsequij in voluntate, commemoratio spei in regno, petitio vitæ in pane, exomologesis debitorum in deprecatione, sollicitudo tentationum in postulatione tutelæ. Quid mirum? Deus

Ioan. 6.

Luc. 22.

CAP. V.

Pron. 21.

Apocal. 6.

CA. VI.

Matt. 6.

Joan. 6. 1

Math. 6.

Math. 15.

Math. 7.

Luc. 11.

Math. 6.

Luc. 12.

C. VII.

Ezech. 33.

Math. 18.

Math. 5.

Luc. 6.

Math. 18.

Gen. 4.

C. VIII.

1. Thes. 3.

Iacob. 1.

Gen. 22.

Math. 4.

Ibid. 26.

CA. IX.

Ioan. 16.

CAP. X.

Gen. 4.

Gen. 45.

Psalm. 118.

Matth. 5.

Ephes. 4.

Sap. 1.

CA. XI.

Isai. 1.

C. XII.

1. Cor. 11.

2. Tim. 4.

Dan. 3.

Luc. 1.

C. XIII.

Luc. 18.

Ion. 2.

C. XIII.

solus docere potuit, ut se vellet orari. Ab ipso igitur ordinata religio orationis, & de spiritu ipsius
iam tunc cum ex ore diuino ferretur, animata suo privilegio ascendit in cœlum commendans patri
quæ filius docuit. Quoniam tamen Dominus prospector humanarum necessitatum seorsum post
traditam orandi disciplinam, Petite, inquit, & accipietis, & sunt quæ petantur pro circûstantia cuius-
que, præmissa legitima & ordinaria oratione quasi fundamento, accidentiû ius est desideriorum, ius
est superstruendi extrinsecus petitiones. [36 Cum memoria tamē præceptorum, ne quantum à præ-
ceptis, tantum ab auribus Dei longè simus. Memoria præceptorum viam orationibus sternit ad
cœlum, quorum præcipuum est: Ne prius ascendamus ad Dei altare, quàm si 37 quid discordiæ vel
offensæ cum fratribus contraxerimus, resoluamus. Quid est enim ad pacem Dei accedere sine pace?
ad remissionem debitorum cum retentione? Quomodo placabit patrem iratus in fratrem, 38 cum
omnis ira ab initio interdicta sit nobis? Nam & Ioseph dimittens fratres suos ad perducendum pa-
trem, Et ne, inquit, irascamini in via, nos scilicet monuit. Alias enim via cognominatur disciplina
nostra. Tū ne in via orationis constituti ad patrem cum ira incedamus. Exinde apertè Dominus
amplians legem, iram in fratrem homicidio superponit, ne verbo quidem malo permittit expungi;
etiam si irascendum est, non ultra solis receptum, ut Apostolus admonet. Quàm autem temerarium
est aut diem sine oratione transigere, dum cessas fratri satisfacere, aut orationem perseverante ira-
cundia perdere. Nec ab ira solummodò, sed omni omnino confusione animi libera debet esse ora-
tionis intentio, de tali spiritu emissa, qualis est spiritus ad quem mittitur. 39 Neque enim agnosci po-
terit à Spiritu sancto spiritus inquinatus, aut tristis à lato, aut impeditus à libero. Nemo aduersarium
recipit, nemo nisi comparem suum admittit. [40 Ceterum quæ ratio est manibus quidem ablatis,
spiritu verò sordente orationem obire? quando & ipsis manibus spirituales munditiæ sint necessariae,
ut à falso, à cæde, à sæuitia, à veneficijs, ab idololatria, ceterisque maculis quæ spiritu conceptæ ma-
nuum opera transiguntur, puræ alleuentur. Hæ sunt veræ munditiæ, non quas plerique superstitiosè
curant, ad omnem orationem etiam cum lauacro totius corporis aquam sumentes. Id cum scrupu-
losè percontarer & rationem requirerem, comperi commemorationem esse in Domini deditio-
nem. Nos Dominum adoramus, non dedimus, imò & aduersari debemus deditoris exemplo, nec
propterea manus abluere, nisi quòd conuersationis humanæ inquinamentum conscientia causa la-
uemus. Ceterum satis munda sunt manus, quas cum toto corpore in Christo semel lauimus. Omni-
bus licet membris lauet quotidie Israël, numquam tamen mundus est. Certè manus eius semper im-
munda sanguine Prophetarum & ipsius Domini cruentata in æternum. Et ideo 41 conscientia pa-
trum hæreditarij rei nec attollere eas ad Dominum audent, ne exclamet aliquis Esaias, ne exhorreat
Christus. Nos verò non attollimus tantum, sed etiam expandimus, & dominica passione modulan-
tes, & orantes confitemur Christo. [42 Sed quoniam vnū aliquod attigimus vacuæ obseruationis,
non pigebit cetera quoque denotare, quibus meritò vanitas exprobranda est, 43 siquidem sine vilius
aut Dominici aut Apostolici præcepti auctoritate fiunt. huiusmodi enim non religioni, sed supersti-
tioni deputantur, affectata & coacta & curiosi potius quàm rationalis officij, certè vel 44 eò coër-
cenda quòd gentilibus adæquent. Ut est quorundam 45 positis penulis orationem facere: sic enim a-
cenda quòd gentilibus adæquent. Quod utique si fieri oportet, Apostoli qui de habitu orandi docent, com-
prehendissent, nisi si qui putant Paulum penulam suam in oratione penes Carpum reliquisse. Deus
scilicet non audiat penulatos; qui tres sanctos in fornace Babylonij regis orantes 46 cum sarabaris &
tyaris suis exaudiuit. Item quòd adsignata oratione 47 assidendi mos est quibusdam, non perspicui
orationem, nisi si 48 Hermas ille, cuius scriptura ferè Pastor inscribitur, transacta oratione non super
lectum assedisset, verum aliud quid fecisset, id quoque ad obseruationem vindicaremus. Vtique non.
Simpliciter enim & nunc positum, Cum adorassem & assedissem super lectum, ad ordinem narratio-
nis, non ad instar disciplinæ. Alioquin nusquam erit adorandum nisi vbi fuerit lectus. Imò contra
scripturam fecerit, si quis in cathedra, aut subsellio sederit. Porro cum perinde faciant nationes 49 a-
doratis sigillaribus suis residendo, vel propterea in nobis reprehendi meretur quod apud idola cele-
bratur. Eò apponitur & irreuerentiæ crimen, etiam ipsis nationibus, si quid scirent, intelligendum.
Siquidem irreuerens est assidere sub conspectu contraque conspectum eius, quem cum maximè re-
uerearis ac venereris: quanto magis sub conspectu Dei viui 50 angelo adhuc orationis astante factum
istud irreligiosissimum est, nisi exprobramus Deo quod nos oratio fatigauerit. [51 Atqui cum mo-
destia & humilitate adorantes magis commendamus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus
sublimius elatis, sed temperatè ac probè elatis. Ne vultu quidem in audaciam erecto. Nam ille publi-
canus, qui non tantum prece, sed & vultu humiliatus atque deiectus orabat, iustificatio pharisæo
procacissimo discessit. 52 Sonos etiam vocis subiectos esse oportet, aut quantis arterijs opus est si pro
sono audiamur: Deus autem non vocis: sed cordis auditor est sicut prospector. 53 Dæmonium ora-
culi Pythij: Et mutum, inquit, intelligo, & non loquenti exaudio. Dei aures sonum expectant?
Quomodo ergo oratio Ionæ de ventre ceri per tantæ be-
lis viscera ab ipsis abyssis per tantam æquo-
ris molem ad cœlum potuit euadere? Quid amplius referent isti qui clariùs adorant, nisi quòd proxi-
mis obstrepunt? Imò prodendo petitiones suas, quid mi-
nus faciunt quàm si in publico orent? [54 Alia
iam

iam consuetudo inualuit, ieiunantes habita oratione cum fratribus subtrahunt⁵⁵ osculū pacis, quod est signaculum orationis. Quando autem magis conferenda cum fratribus pax est, nisi cum oratione commendabilior ascendit, ut ipsi de nostra operatione participant, quam auderent de sua pace fratri transigere? Quæ oratio cum diuortio sancti osculi integra, quem Domino officium facientem impedit pax?⁵⁶ Quale sacrificiū est, à quo sine pace receditur? Quæcunque ratio sit, non erit potior præcepti obseruatione, quo iubemur ieiunia nostra celare. Iam enim de abstinentia osculi agnoscimur ieiunantes. Sed & si qua ratio est ne tamen huic præceptor tu sis, potes domi fortè inter quos latere ieiunium in totum non datur, differre pacem. Vbiunque autem alibi operationem tuam abscondere potes, debes meminisse præcepti: ita & disciplinæ foris, & consuetudini domi satisfacies. Sic⁵⁷ & die Paschæ quo communis & quasi publica ieiunij religio est, meritò deponimus osculum, nihil curātes de osculando quod cum omnibus faciamus.⁵⁸ Similiter de stationum diebus, non putant plerique sacrificiorum orationibus interueniendum, quòd statio soluēda sit accepto corpore Domini.⁵⁹ Ergo deuotum Deo obsequium Eucharistia resoluit, an magis Deo obligat? Nōne solēnior erit statio tua, si & ad aram Dei steteris?⁶⁰ Accepto corpore Domini & reseruato vtrunque saluum est, & participatio sacrificij, & executio officij. Si statio de militari exemplo nomen accipit (nam & militia Dei sumus) vtrique nulla lætitia siue tristitia obueniens castris, stationes militum rescindit. Nam lætitia libentiùs, tristitia sollicitiùs administrabit disciplinam.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN LIBRVM DE ORATIONE.

I. DE ORATIONE.] Est initio Orationis vox à Tertulliano accipitur in genere, post nihilominus explicationem Orationis Dominica ferè usurpatur pro Oratione mystica, seu sacrificio Christiano, ut illi sint idem Oratio & Sacrificium; quare existimauit huic loco potius conuenire quæ Rhenanus adnotauit in lib. de Coron. militis, de Sacrificij seu Missæ Christianæ per ipsum Christum institutione, & usu continuo iam inde ab Apostolis ad nostram ætatem usque. Quam antiquitatem quoniam nūde fere ille proponat, nos etiam Tertulliani testimonio comprobabimus, ut non sit difficile huic intelligere, qualis tum Missa Africana fuerit, idque verbis quàm poterit fieri paucioribus, remittentes Lectorem ad Leiturgetica nostra Latinorum pag. 161. & sequ. ubi locos ipsos, sicuti se habent, reperire est, & ex alijs Patribus similia licet colligere.

Missam (inquit Rhenan. Adnotat. in 3. lib. adu. Marc. idipsum paucis repetens ubi supra) dixit ea ætas promissione. Unde sacrificio id vocabulum accommodatum ex hac occasione. Catechumeni in templo manebant donec Euangelium exposuisset Episcopus, similiter Energumeni, Illuminandi, & Pœnitentes. Tum clamabat Leuita (iuxta B. Dionys. Arcopag. lib. de Hierarch. Eccles. & Clement. Rom. de const. Apostol. Tertull. quoque de præscript. aduers. heret.) post benedictionem singulorum ab Episcopo factam: Catechumeni (& sic de reliquis) exeunt in pace. Ab hac itaque dimissione, non vulgus modo (vtille) sed & Ambros. epist. 35. & B. August. serm. 227. de tempore. Missæ appellationem sacro tribuerunt. Hoc antiquitatis mysterium in Isidori Lexico legitur. Alij Missam derivant à dimissione populi in fine sacri. quum (non hodie dumtaxat, vtille, sed iam ab initio) Diaconus pronunciat, Ite Missa est. Quòd alludere adnotauimus B. Cyprian. lib. de Spectat. Adnot. nostris num. 7. quum dicit: Qui festinans ad spectaculum dimissus, & adhuc gerens secum, ut ad solet, Eucharistiam. Eodem etiam pertinet quod habet Auctor Tom. sequ. lib. de Anima. Post transacta sollemnia dimissa plebe. Hinc duplicem fuisse Missam, aliam Catechumenorum, aliam fidelis populi rectè adnotauit Claudius de Sanctis Prefat. in Leiturgias Græcorum, cui interim magis placet, ut ab Hebræa voce Missach derivationem accipiat vox Missæ: quam sententiam & nos probabilem adnotauimus dict. Leiturg. nostrorum pag. 36. Tertullianus interim (sicut & de alijs Patribus tam Græcis quàm Latinis adnotauimus in Epist. 5. Cyprian. ad Cecil. num. 49.) alijs appellationibus diuersis Missam circumscribit. Apologerici enim cap. 39. vocatur coitio Christianorum, communicatio orationis & conuentus & omnis sancti commercij: & plurali numero: cœtus & congregationes. ac: mysteria & diuina eius-

dem lib. cap. 6. ac lib. de Coron. militis: antelucani cœtus. Item lib. 2. ad Vxorem: nocturnæ conuocationes, sollemnia, conuiuium Dominicum, & Dei cœna. conuentus etiam & sollemnia, ac: Orationes diuinae, lib. de Anima & de ieiun. Denique lib. dicto ad Vxorem de Monog. & de Cor. militis; ac hic sub finem: oblatio, seu: oblationes, ac de Cast. oblatio per sacerdotem. Immo verò hoc libro: sacrificium, sacrificij participatio, sacrificiorum orationes, ac lib. ad Vxorem 2. sacrificia sine scrupulo. Eodem pertinent quæ habet in Apolog. coire in cœtum & congregationem, ut ad Deum precationibus ambiamus orantes, & lib. de Fuga in persecut. Colligere & collectas facere, ac infra hoc libro: Habere orationem cum fratribus, de oratione & operatione participare; ac sacrificiorum orationibus interuenire. Item: Oblationes reddere, offerre, & commemorare per sacerdotem, lib. de Exhort. cast. Per noctem Deum adorare, orare, precari. In Apolog. Et quæ respectiue officia sunt: Episcopi, Presbyteri, Diaconi, libro hoc infra: Adsignare & transigere Orationem, Dominicum officium facere. In Apolog. Deum inuocare æternum, Deum verum, Deum viuum. lib. de Cor. milit. & de Vel. virg. Offerre & Oblationes facere. Ad Scapulam: sacrificare quomodo præcepit Deus pura prece. lib. de Monogam. corpus Domini initiare. denique impersonaliter de Cult. femini. Sacrificium offerri, & lib. 1. adu. Marc. carmine conscripto: offerri calicem. Quæ omnia eo latius adduximus contra Magdenburgenses, qui ex Tertulliano sacrificium Ecclesiæ oppugnare nituntur, sed perperam si quis omnes has eius phrasas diligentius perpendat, vti supra etiam adnotauimus in lib. ad Scapulam.

Porro in Ecclesijs Missæ sacrificium, aut locis ad eam rem deputatis fieri consueuisse, rectè ex illo Hieron. aduers. Iovinian. quare non ingreditur Ecclesias, colligit idem Rhenan. ubi supra, immò & ex illo Apostoli 1. Cor. 11. In Ecclesiam Dei contemnitur; nam interpretationem veterum talem reperire est & in nostris Leiturgicis pag. 55. & sequent. Neque id solum in die Paschæ seu Cœna Domini (vtille) sed quando per tyrannos licebat singulis diebus Dominicis, vti latius adnotauimus ad lib. B. Cyprian. de Opere & Eleemosynis n. 32. Quibus adde Tertulliani locum li. de Spectaculis: Quale est de Ecclesia Dei ad diaboli ecclesiā tendere? & illud aduers. Valentinian. Nostræ, inquit, colubæ domus, simplex etiam in æditis semper & apertis ad lucem; amat enim figuram Spiritus sancti, & Orientem Christi figuram. Alios item similes locos reperire est in Adnot. nostris ad lib. de idolol. c. 7. n. 29.

Atqui etiam ad altare (quod emisit Rhenanus) celebratum sacrificium, ut omittam quæ adduxi testimonia *Lecturg. nostrorum* p. 66. & deinceps certe etiam Tertullianus agnovit, cum hoc libro c. 11. ne prius (inquiens) ascendamus ad altare, &c. & 14. c. si ad aram Dei steteris, tum etiam Exhort. castit. quomodo audebit orationem dicere ad altare. Videtur etiam ad usum luminarium pertinere illud *Apolog. c. 1*: post aquam manualet & lumina.

Vasorum item sacrorum usum, calicum & patenarum antiquum indicat lib. de Pudicitia. Præcedant ipsæ picturæ calicum vestrorum. Quos ipsos et vitreos fuisse ex eo quod sequitur ibidem: At ego pastoris eius picturam haurio, quæ non potest frangi. Cui consentit Zepherinus Papa, qui testibus Damaso & Valafrido & Radulpho, in patenis vitreis Missas celebrari constituit, usque adeo ut verissimum sit quod habet ibi supra Rhenanus: Sed & vasorum, quibus in sacrificando utimur, magnâ reperio fuisse diversitatem, dum primum ligneum, mox vitreum, tandem æneum & aureis locus factus est.

Rursum quod non oporteat per laicum, sed per sacerdotem offerri sacrificia, præter locum illum supradictum Exhort. ad castit. disertis verbis id significat Auctor, ubi li. de Præscript. her. de illis conqueritur, & laicis sacerdotalia munera iniungunt, & quod alius illis Episcopus hodie, cras alius, hodie Diaconus qui cras Lector, hodie Presbyter qui cras Laicus. Quod etiam pertinet illud *Apolog. c. 1*. Præsident probati quique leniores, & illud lib. de Cor. milit. Eucharistiam, &c. nec nisi de manu præsentium sumimus. Vitæ etiam adnotavit Rhenan. eo loci addens, & illud ex lib. de Castit. Ecclesiæ auctoritatem constituisse differentiam inter ordinem & plebem & honorem per ordinis consensum sanctificatum à Deo. De quo pluralib. de Cor. milit. c. 3. n. 35. & dict. lib. de Præscript. adu. her.

Fallitur autem Rhenanus, dum pro diversitate narrat, quod alij lac vini loco offerebant, alij vinum tantum, quibus plebem communicabant, alij panem lineum misto intinctum per totum annum reservabant, & in tempore sacrificij cum aliqua parte eius lavabant & sic offerebant. Quidam denique intinctam Eucharistiam populo dabant, fortassis propter intinctam illam buccellam quam Juda Christus tradidit. Nam ad sacrificij abusum spectant illa, non usum: atque adeo Varijs Concilijs damnata, sicuti alibi dicendi erit locus in Assertionem Communionis sub altera specie. Et nostris Adnot. in epist. S. Cyp. ad Cecil. n. 2. ostendimus, in calice sanctificando & populo offerendo non posse nos uti nisi vino aqua mixto.

De cantu autem & ante & post sacrificium usitato, præter ea quæ reperiet Lector in *Lecturgicis nostris* pag. 71. & frequenter postea, admonuit quidem etiam Rhenanus ex Tertulliani l. 2. ad Uxorem, Verum fallitur, quod non nisi in mensa communi illum agnoscat, & vel de piorum felicitate, vel impiorum cruciatibus dumtaxat, quum etiam ad Psalmorum & hymnorum cantum referri debere ostenderim illud Auctoris: prouocatur aliquid in medium canere, Adnotat. nostris in cap. 39. *Apolog. num. 520*. Certè aut cantum aut lectionem Psalmorum initio sacrificij usitatum fuisse conuincit vel illud Apostoli 1. Cor. 14. Cum consentis unusquisque vestrum Psalmum habet, &c. uti adnotauimus in lib. de Orat. Dominic. B. Cyprian. num. 6. In quorum locum breuitatis ergo post modum ex Psalmis illis, qui integri canebantur, versus aliquot (uti etiam Rhenan. adnotauit) cantari cœperunt temporis congruentes ad Introitum, Graduale, Offertorium & Communionem, uti posteriores scriptores nuncupant. Eodem pertinet quod legitur Tom. sequ. lib. de Anima: aut Psalmi canuntur.

Iam verò ad Precationes ex vetustate relictas, quas vulgò Collectas vocant, eo quod populo collecto recitentur, rectè adnotauit pertinere illud ex *Apolog. Tertull.* Oramus pro Imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, & mora finis. de quo vide etiam Adn. illic nostris n. 449. & 500. De iisdem est illud Auctoris l. de Anima: aut petitiones delegantur.

Legebaturne (inquit ibidem Rhen.) aliquid ex sacris litteris in congregatione Christianorum? Etiam. Siquidem pergit Tertullianus: Coimus (seu potius, uti castigauimus: cogimur) ad litterarum diuinarum commemorationem, &c. in quorum locum ibidem latius Adnot. nostris num. 51. ostendimus successisse quæ hodie cantantur, Epistolam & Euangelium. Pertinent eadem hæc verba libri supracitati de Anima: prout scripturæ leguntur.

Ex ijs autem quæ sunt intermedia: Kyrie eleison, &c. Græci addiderunt (uti idem Rhenan. adnotauit:) siquidem hæc sacra sua à Kyrie eleison solebant auspiciari, qui mos adhuc obseruatur in ferijs Paschalibus. Hymnus: Gloria in excelsis, non ab illis, uti opinatur, sed à Velosphoro Papa est additus, initio sumpto ex Euangelio Luc. 1. nam apud Græcos non reperitur, uti videre licet in nostris *Lecturgicis* pag. 142. Alleluya ab Ecclesia Hierosolymitana mutuati sumus.

De sermone ad populum Missæ tempore, intelligitur illud Auctoris, dicto libro de Anima: aut adlocutiones proferuntur.

Post Euangelij lectionem & Concionem (inquit idem Rhenan.) foras missis Catechumenis Symbolum legebatur. Initio quidem Symbolum Apostolicum, ut ex Missa S. Iacobi patet, quod paulatim auctum fuit: quod pertinere videtur quod supra ex *Apolog. cap. 39*. adduximus: Deum inuocamus, Deum verum, Deum viuum, &c. ex quo proinde etiam sumptum videtur illud Symboli Constantinopolitani: Deum verum de Deo vero, sicuti etiam *Apolog. cap. 2*. Deum de Deo, lumen de lumine.

Et mox (addit idem) fiebat variarum rerum oblatio, quas sacerdos benedicebat non tam in priuatum cuiusque usum, quam in communem pauperum refocillationem. Quod ex parte verum est de nummis qui offerebantur in arcæ: nam hæc pertinet illud *Apolog. c. 39*. Modicâ quisque stipem menstrua die, vel cum velit, & si modo velit, & si modò possit apponit, nam nemo cōpellitur. hæc quasi deposita pietatis sunt; nam inde dispensatur egenis alendis, &c. Veritatem & alia offerri solere ad sacrificium necessaria, immò & quadam solius benedictionis ergo, latè demonstrauimus Adnot. nostris ad lib. B. Cyp. de Opere & eleemos. num. 33. Quemadmodum etiam in eo fallitur quod ad eiusmodi oblationes refert illud Tertull. lib. de Cult. femina. aut sacrificium offertur. quum ita intelligi eum locum prohibeat quod subiungitur: aut verbum Dei prædicatur. Unde & mos (inquit idem) aquam & salem benedicendi nobis etiamnum durat, sed extra sacrificium, quin potius à prima institutione per Alexandrum Papam ante sacrificium.

Deinceps adnotandum ex Rhenano illud quod primo fere loco ponitur, sed hic magis quadrat: Eucharistiam (inquit) quam quidam bonam gratiam interpretantur (cui. & ego consentire me indicauit Adnot. in B. Cyprian. de Laps. n. 94) videtur Tertull. à gratiarum actione dictam putauisse, quod dicat 1. l. adu. Marc. super alienum panem alij Deo gratiarum actionibus fungitur. Unde & sacerdos consecraturus, Christum imitando, dicit: Gratias agamus Domino Deo nostro, & mox: Verè dignum & iustum est, æquum & salutare, nos tibi semper & vbique gratias agere, Domine sancte pater omnipotens, æterne Deus. Per Christum Dominum nostrum. Quibus verbis quidam putant (quod & nos verum esse comprobauimus Adn. in l. B. Cyp. de Orat. Domin. n. 85.) Apostolos et antiquos, λέτεργίαν auspiciari consueisse, quam nos Missam vocamus, quasi præmonito populo per præcedentem exhortationem: Sursum corda. Quale illud olim in Romanorū sacrificijs solenne: Hoc age, si modo licet sacris prophana comparare. Et arbitrantur quidem illi Missam (eam nempe quæ fidelium dicebatur) incepisse dicente sacerdote: Dominus vobiscum (cuius etiam meminimus Adnotat. nostris in B. Cyprian. lib. de Exhortat. Mart. num. 32.) & mox: Sursum corda, deinde: Gratias agamus &c. uti supra. Post quæ verba putant illum statim subdidisse: Qui pridie quàm pateretur, &c. Nam Canonem Te igitur, &c. à quodam scriptum aiunt, cui Scholastico cognomen, & in

quodam conscriptum aut, cui Scholastico, cognome & indicat D. Gregorius hoc paulo ante suam etatem factum, & alium habet Ambrosius. Id quod verum arbitror (inquit ille, & recte mea quidem sententia) quo ad priorem illius partem. Nam posteriores invocationis & benedictionis partes, ipsi antiquitatem praeferunt, & admirabilem spirant sanctitatem.

Enimvero (inquit idem Rhenanus & recte) Inuocationis in gratiarum actione, sic enim Eucharistiae consecrationem vocat, obiter meminit Irenaeus (loco nempe ab Epiphano citato har. 32.) & in Aeonas Aeonum in est in secula seculorum in eum qui in Gratiarum actionibus est, panem & calicem, ab orthodoxis dici tradit, id est adhuc obseruat Ecclesia. Huic simile est istud Tertullian. lib. de Spectaculis: Ex ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere; eis & omnes alij omnino dicere nisi Deo & Christo. Qui notanter addit illud: in Sanctum, eo quod antiquitus post verba consecrationis populus respondebat: Amen; nisi forte illic in ipsum sacerdotem stomachetur, nam illud: secula seculorum non reperi vsquam a populo responsum.

Quoniam vero (pergit idem Rhenanus) Pontifex quidam Romanus (Sixtus I.) instituit ante consecrationem Sanctus Sanctus Sanctus a populo cantari (ad quod alludit etiam Auctor hoc lib. cap. 3.) sunt opus aliquid Praefationi, quam agnouit etiam B. Cyprianus de nomine ubi supra, addere, quod quasi viam pararet & ad quod responderet canticum illud. In hoc itaque post verba illa: Per Christum Dominum nostrum, adiectum volunt, Per quem maiestatem tuam, & quae sequuntur, habet. nus ille.

Quibus adiungendum (praeter varias periphrases Consecrationis quas commemoravi in sepe dictam 63. epist. B. Cyprian. ad Caecilium. 39.) quod Tertulliano hac in re non modo nota sit vox sacrificata: gratiarum actionis, pro consecratione, sed etiam nuncupetur lib. 2. ad uxorem: Christi inuocatio, diuina benedictio, & lib. de Pudicit. Sacramentum benedictionis, denique lib. de leuius, consecratio, in haec verba: Nobis omnis dies etiam vulgata, consecratione celebratur.

Neque vero hic praetermittenda tum fidelium astantium, tum sacerdotis, quae post consecrationem fit Adoratio. Huc enim pertinere non dubito, quod toties in hoc libro eius fiat mentio: nos compendij gratia illud adferimus cap. 11. Nos Dominum adoramus. Itē ubi etiam modum indicat: Atqui cum modestia & humilitate adorantes magis commendamus Deo preces nostras, ne ipsis quidem manibus sublimius elatis, sed temperatē & probē elatis. Item illud Apologet. ubi supra: ut qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse. Denique quod habet lib. de Idolol. attollere ad Deum patrem manus matres idolorum, his manibus adorare. Geniculi autem in adorando quod vocat Tertull. cap. 3. de Coron. milit. de geniculis adorare, adnotat Rhenanus poenitentis esse. Qui stans autem (inquit) adorat, tamquam iam ventam consecutus gratias agit.

Iam vero sequitur ipsum sacrificium, quod interpretantur illis verbis fieri Officiorum Ecclesiasticorum scriptoris, ubi dicitur: Vnde & memores, &c. offerimus praeclara maiestati tuae, &c. Quod pertinent quaecunque initio de oblatione & sacrificio ac Sacrificiorum orationibus, ex hoc Auctore adduximus. Item & illud lib. 3. aduer. Marc. ubi prophetam Malachiam explicat: sacrificium mundum gloriae scilicet relatio & benedictio & laus & hymni. De qua re etiam aliquid diximus in eandem epist. B. Cyprian. ad Caecilium. Quin quod Tertullianus ceremoniam, qua sacerdos offerens ad imitationem Christi in cruce stetit, his verbis hic explicat: Nos vero manus non tantum attollimus, sed etiam expandimus diuina passione modulantes. Ad quod etiam alludit lib. 1. adu. Marc. Ad alienum, inquit, caelum alij Deo expanditur, in aliena terra alij Deo sternitur. et lib. de Spect. Illas, inquit, manus quas ad laudandum Dominum extuleris.

De Sanctorum & defunctorum commemoratione Videantur Missae & Lecturae SS. Iacobi Clementis Romani,

Dionisij Areopagite, Basilij & Chrysostomi, aliaque Patrum testimonia in nostris Lecturisque pag. 77. 78. ac 79. de defunctis nominatum, ex institutione Apostolica.

Redeamus ad Rhenanum. Post consecrationem, inquit, dicitur Oratio Dominica, quam Christus (Auctore Hieronymo sub. 3. adu. Pelag.) docuit ut ea in corporis illius sacrificio quotidie vterentur. Ad id alludere etiam videtur Auctor infra c. 9. his verbis: praemissa legitima & ordinaria Oratione quasi fundamento, accidentium ius est desideriorum, ius est superstruendi extrinsecus petitiones.

Hic interserendum Osculum pacis, quod Rhenano excidit, de quo ante communionem vsitato late infra Auctor cap. 14. cuius haec verba hic sufficiant: Quae oratio cum diuortio sancti Osculi integra? quem Domino officium facientem impedit pax? Quale sacrificium est, a quo sine pace receditur?

Addit Rhenanus: Deinde populus communicabat unde adhuc in hunc usque diem ultimo cantico Communionis nomen mansit; dum enim communicaret populus, versus aliquot & Psalmus Davidicus cantabantur. Quorum utrumque, ex Lecturisque scriptoribus notus est, quam quod probatione indigeat. Nos hic dumtaxat adferemus, quod varie videatur Tertulliani etate communicatum: Nonnumquam sub utraque specie, quod pertinent illa lib. 2. ad uxorem: De cibo, de poculo inuadere, & De cuius manu desiderabit? de cuius poculo participabit? Nonnumquam etiam sub altera specie, quod illud spectat eiusdem libri: Non sciet maritus, quid secretum ante omnem cibum gultes, & si sciuerit, panem non illum credit esse qui dicitur. Item illud libri de Monog. Et illi plane dabunt viros & uxores, quomodo buccellas. & illud huius lib. ult. c. quod statio soluenda sit accepto corpore Domini. Item accepto corpore Domini & reseruato. De quare aliquid diximus in Epist. Cyprian. ad Caecilium. num. 2. & Deo fauente latius dicta Assertionem Communionis sub altera specie iam nuper a nobis promissa; ad quem etiam Tractatum differimus, quae habet Rhenanus de cannu seu fistulis argenteis, quibus solent laici haurire sanguinem Domini, & quae de Oblatione inuncta adfert ex Concilio Turonensi.

Hic occasione illius: de cibo, de poculo inuadere; & illius: accepto corpore Domini & reseruato, obiter facienda est mentio consuetudinis Ecclesiae antiquioris, sublata in Concil. Rotomagensi, qua in manus tradebatur Eucharistia, de qua tractauimus Adnot. in lib. B. Cyprian. de lapsis. num. 82. & alterius, quae domum deferrebat, cuius meminit & Rhenanus, & nos ibidem n. 92. & in l. de Spect. n. 7. Quae adeo posterior conseruandi corporis Domini consuetudo contra eos facit, qui solum in vsu huius sacramenti corpus Domini agnoscent, atque adeo conseruari nefas putant. Mitius paulo sentit Rhenanus, qui abusus taxans, vsu tamen comprobat, Canone Conc. Turonensis, qui exstat apud Burchardum (Vuormaticensem, non sicut male habent libri excusi, Borbotomagensem) qui sic habet: Ut omnis presbyter habeat pixidem, & vas tanto sacramento dignum, ubi corpus Dominicum diligenter recondatur ad viaticum recedentibus a saeculo. Et paulo post: semperque sit obseruata sub altari propter mures et nefarios homines. Et de septimo in septimum diem semper mutetur, id est a presbytero illa sumatur, & alia quae eodem die consecrata est, in locum eius subrogetur, ne forte diutius obserata, muscida, quod absit, fiat. Quamquam interim adhuc variet anceps suam sententiam; dum ait, quod verustissimus Clementis Pontificis Canon apud eundem Burchardum, prohibeat veterem Eucharistiam adseruari, quare & illius sensus genuinus a nobis hic explicandus est, differendo confirmationem huius consuetudinis vsque ad dicti libelli nostri Deo fauente editionem. Imprimis autem grauer hallucinatur ille hoc asserens, quum Magdenburgenses ea potiss. de causa Epist. S. Clementis Romani ad Orthodoxos. reijciant, quod reliquias corporis Domini adseruari velit. Et certe id priora illa verba a Rhenano citata indicant: Cum timore clerici

reliquias corporis Domini debent custodire fragmentorum, ne qua putredo in sacrario inueniatur, ne quum negligenter agitur (quod nescio an sciens ille omisit) portioni Corporis Domini grauis inferatur iniuria. Et si negligenter agendo pro portione corporis Domini nostri Iesu Christi, presbyter minora non curat ad mouere officia graui anathemate percussus digna humilitationis plagam feriat. Cui simile est illud Constit. Apostol. lib. 8. Postquam omnes communicauerint, inferant Diaconi reliquias quae supersunt, in *παροῖον* (quod nos appellamus tabernaculum.) Si dixisset Rhenanus Clementem vetuisse diu referuari, non esset reprehensione dignus. Nam hoc est quod apud illum subiicitur: Certè tanta in altario holocausta offerantur, quanta populo sufficere debeant: quod remanserint, in crastinum non referuntur, sed cum timore & tremore clericorum diligentia consumantur. Qui autem residua corporis Domini (ergo etiam extra usum) quae in sacrario relicta sunt, consumunt, non statim ad communes accipiendos cibos conueniant, ne putent sancta portioni commiscere cibum, qui per aqualiculum digestus in secessum funditur. Et tamè reliquias non omnes consumi solere, sed quasdam relinqui in sacrario disertis verbis indicat, dum iterum postea repetit: A principio Epistolae hunc locum de sacramentis delegauit bene intuentium, ubi non murium stercora inter fragmenta Domini portiones appareant, neque putrida per negligentiam remaneant clericorum, & conuenientes (pro quo forte legendum communicantes) qui accipere sibi medicinam desiderant, putrida cum viderint, magis cum fastidio videantur accipere.

Denique post hac omnia celebrabatur Agape pauperum, quam distinctam fuisse contra quam sentit Rhenanus ab ipso sacrificio, ostendimus sapedito apolog. 39. cap. num. 517.

Hic addendum ex eodem Rhenano, solere à ieiunio Eucharistia sumi, excepto vno annuversorio die Cæne Domini, quod & postea sublatum apud Christianos. Intellige conuiuium illud in die Cæne Domini, vti adnotauimus ad Epistolam illam sapeditam B. Cypriani ad Cecil. n. 45. etiam ex illo Tertull. supracitato lib. ad Uxorem: quid secrete ante omnem cibum gustes, quibus adde quæ hic habet de ieiunantibus cap. vlt. pulchre etiam ostendens corpore Domini non solum ieiunium: nam id Stationis nomine intelligit. Quod adeo mirè facit ad astruendam veritatem corporis & sanguinis Domini in Eucharistia, de qua latius infra cap. 6. & lib. 3. adu. Marc. sicut & multi loci hic citati eandem confirmant.

Deinde etiam hic adnotandum, quod c. 9. huius libri docet Auctor & ab ira & ab omni animi confusione animum debere esse liberum: quippe quo confirmetur catholicorum sententia de præmittenda confessione ante Eucharistiam: de qua aliquid etiam diximus ad l. de Lap. B. Cypriani. n. 64.

Postremo quod hic adfert ex Concilio Triburiensi Rhenanus de Missarum numero, latius tractauimus in Epist. B. Cypriani ad Cecil. n. 48. Quid verò sentiendum de illis qui Eucharistiam mortuis in eos inferebant, quod prohibetur Concil. Carth. can. 6. alibi erit dicendi locus, dum & de Baptismo mortuorum agemus ibidem (vri adnotat Rhenan.) phrasi initio libri de baptismo.

CAP. I.

2. Deispiritus & Dei sermo. &c.] Caput hoc inscripsimus: De orationis Domine auctoritate & substantia. Nouè autè & hic & paulopost, Christus Deispiritus dicitur, quod videtur pertinere ad errorem Veterum, qui etiam Spiritum sanctum illum vocabant, de quo latius in Prolegome. Imitatur autem finem huius capis. ad verbum ferè Cypr. libro de Oratione Domine ante expositionem eiusdem. Lego autem: nouis, pro: nobis.

3. Ceterum quidquid retrò fuerat, &c.] Pulcherrimè distinguunt legem nouam à vetere, quod per hanc Circumcisio mutata, Lex suppleta, Prophetia impleta, & fides perfecta sit. Atque paulopost ubi dicitur: Ex sermone, quo enunciatur: ex spiritu, quo tantum potest, desideratur haudubiè tertium membrum: ex ratione qua docetur: quare & in contextu id addendum putauimus. Pertinent autem ad phra-

sim Tertullianicam Benedicti item, modestum fidei, breuiarium, pro compendio.

CAP. II.

4. Incipit à testimonio Dei & merito fidei, &c.] Tractat cap. hoc: De interpretatione illius, Pater noster qui in cælis es. In quo rursum cum imitatur B. Cyprian, item & Venantius Fortunatus de Orat. Domini. iisdem penè verbis, quum dicit: In hac confessione & Deum veneramur, & mandata sequimur, & fidem nostram exponimus, & eos qui Patrem in cælis abnegant refutamus.

5. frequentiss. Dominus Patrem nobis pronunciauit Deum.] Loci quibus Christus Dominus patrem nostrum pronunciauit Deum, sunt Matth. 5. 6. 10. 16. & 23. Luc. 12. & Ioan. 8.

6. filios genui.] Sine sic legas, siue: generavi, vti legitur supra lib. adu. Iud. & lib. 3. adu. Marc. infra, perinde est. Quod autem alibi legit S. Cypr. spreuerunt, seu reiecerunt, hic transfert, non agnouerunt, paraphrasticos.

7. Ne mater quidem Ecclesia præteritur.] Sic cum Gagneo, pro eo quod irrepserat Ecclesiam, in editione saltem Lugdunensi. Atqui alludere videtur ad hunc locum B. Cypriani lib. de Unitate Eccles. quum dicit: Deum habere non potest patrem qui Ecclesiam non vult habere matrem. Vide similem locum infra l. ad. Mart. c. 1. n. 5.

CAP. III.

8. Nomen Dei Patris, &c.] Istud cap. hoc titulo insignimus: De sanctificatione Dei nominis in nobis. Et verò etiam hoc imitatur B. Cypr. & Venantius Fortunatus ubi supra.

9. Iam enim filius nouum Patris nomen est.] Gagneus habebat: non, sed istud rectius Gelenius ex Anglico cod. Explicatur enim quid velit his verbis à B. Cypr. Quod nomen (Filij inquam) nemo nostrum in Oratione auderet attingere, nisi ipse nobis sic permisisset orare.

10. angelorum si meruerimus candidati.] Iterum sic lego cum Gagneo, pro eo quod Gelenius substituerat: si meminerimus. neque enim hoc vllum sensum habet, & illud optimè conuenit: candidati angelorum si meruerimus: quippe qui alioqui ad angelorum honorem, quem (vri candidati apud Romanos Consulatus) petimus, peruenire non possumus nisi mereamur, quemadmodum rectè interpretatur Rhenanus illud: candidatus æternitatis, ac restitutionis candidatos, l. 2. adu. Marc. Simili etiam phrasi à contrario sensu dixit Auctor: candidatis diaboli, lib. de Cor. militis, & candidatus timoris, lib. de Fuga in persecut.

11. orando pro omnibus, &c.] Fortunatus huc locum imitatus paulo clarius. Quia ipsa oratione non continetur expressum: in nobis sanctificetur nomen tuum, iubemur (sic enim lego, pro: videmur) non tantummodo pro nobis optare, sed & pro illis, qui necdum ad baptismi meruere gratiam peruenire; nam in Christi pleniss. charitate docemur etiam pro inimicis orare.

CAP. IIII.

12. Secundum hanc formam subiugimus, &c.] Inscriptimus hoc caput, De verbis: Fiat voluntas tua in cælis & in terra. In quo etiam imitantur hunc B. Cypr. & Fortunatus præterquam quod iuxta ordinem Orationis Domine, secundam petitionem: Veniat regnum tuum, huic præponat. Auctor videtur ea de causa ordinem mutasse, quod eodem ferè pertineat quod præcedens, quemadmodum etiam illis verbis indicat: Secundum hanc formam.

13. Fiat voluntas tua in cælis & in terra.] Et si codices omnes Græci & Latini qui hodie exstant, addant: sicut, quia tamē in contextu nulla illius comparationis explicata mentio, retinimus hanc lectionem; quod in B. Cypr. non fecimus, quia disertis verbis ibidem illud: sicut explicat.

14. Ex interpretatione enim figurata, &c.] Clarius sic B. Cypr. Ut in utroque, id est, corpore & spiritu voluntas Dei fiat, oramus.

15. vt possit scilicet fieri & in cælis.] Quod obscurè dicit, potest

potest sic explicari, ut dum voluntatem Dei facimus in terris, eandem & postea faciamus in cælis.

16. Est & illa Dei voluntas, &c.] Istud sic explicat Fortunatus: Fiat voluntas tua. Patris voluntas erat, quod filius predicavit, quod passus & mortuus est, & resurrexit, sicut ait: Non veni, &c. Ergo orandum est ut nos similiter mereamur dicere (sic lego, pro: ducere) agere, sustinere, & in ipso resurgere, ut possimus cum ipso regnare.

17. Pater, inquit, transfer poculum istud.] Latine dixit quod Græcè est Luc. 22. τὸ ποτήριον τούτο, pro quo noster interpretatur calicem istum. & nisi quid, iuxta quod Latinus adnotavit, pro: πλὴν ἀλλὰ.

CAP. V.

18. Veniat quoque regnum tuum, &c.] Titulus huius Capit. De illo: Veniat regnum tuum, In quo etiam Auctorem sequuntur B. Cypr. & Venantius Fortunatus, quorum ille istidem verbis: Regnum etiam nobis Deirepresentari petimus, id est presens facere, sicuti & alibi diximus.

19. & ad nostram suspensionem, &c.] Suspensionem accipi pro: suspensa expectatione, vel ex eo patet quod præcedit: quod ab illo expectamus. Quod sic expressit Fortunatus, qui omnem spem in futuro regni facultate plantamus.

20. quomodo quidam petra factum, &c.] Et hic novè petra factum pro prolongatione accipit, sicuti & Plin. petra hanc vitam dixit lib. 28. c. 1. Clarus sic reddidit Fortunatus: Agnoscitur his verbis eas increpare personas, qui sæculi istam vitam diutius volunt protrahere.

21. Nam utique ultio illorum à sæculi fine dirigitur.] Malim legere ad sæculi finem, sed etiam illud non displicet. Eodem autem modo explicat istud Apocal. 5. Cypr. ut differatur Ultio ad consummationem usque temporum, libro de Bono patient.

CAP. VI.

22. Sed quàm eleganter diuina sapientia, &c.] Caput hoc tractat De petitione: Panem nostrum quotidianum da nobis hodie. In quo etiam illum imitantur qui supra, quorum uterque ad quotidianam istud communionem refert, de qualitate Adnotat nostris in B. Cypr. libro de Orat. Domin. n. 48.

23. Tum quod & corpus eius in pane censetur: Hoc est corpus meum.] Librum hunc vel ipsi Magdenburgenses adferunt, ut doceant in Sacramento Eucharistia corpus & sanguinem Christi, verè & substantialiter distribui. Pro quo facit tum locus iste, & quod mox subiungit: indiuiduitatem à corpore eius, tum sub finem apertiores: accepto corpore Domini, & accepto corpore Domini & reseruat. Item illud ex lib. adu. Iud. Sic enim Christus reuelavit panem corpus suum appellans. Et ex lib. 4. adu. Marc. acceptum panem & distributum discipulis corpus suum illum fecit. & quod ibidem paulopost sequitur: Ita & nunc sanguine suum in vino consecrauit. Ne quis interim calumnietur, non ignoro ibidem legi: Hoc est corpus meum, dicendo, id est figura corporis mei, sed eius loci interpretationem illuc reieciimus, ne hic prolixiores simus. Certè id etiam Magdenburgenses à dicta sententia sua non auertit, maxime quum legissent & alium locum apertiores lib. de Pudicitia: atque ita exinde opimitate Domini corporis vescitur, Eucharistia scilicet. Exstat etiam omnium apertiss. quem illi non videntur animaduertisse lib. de Resurr. carn. Caro corpore & sanguine Domini vescitur, ut & anima de Deo faginetur. Verum hic vnus restat scrupulus, quod fatentur quidem illi veritatem corporis & sanguinis Domini in distributione, verum sub pane (inquiunt) & vino; allegantes ad hoc eum hunc locum quem tractamus, tum in quibus panis fit mentio, aliquot iam adducta testimonia. Verum alia illa testimonia, ubi panis nulla mentio, tam sunt aperta, ut non videatur alium sensum locus ille accipere posse, quàm in pane censetur, hoc est sub specie panis. Alioquin enim non dixisset, panem corpus suum fecit, sed in pane, vel sub pane: item cum dicit:

opimitate corporis Domini, addit Eucharistia scilicet, non autem pane. Certè quod non maneat communis panis in Eucharistia, aperte indicat l. 2 ad Vxorem: Non sciet maritus, quid secretò ante omnem cibum gustes, & si sciuerit panem, non illum credit esse qui sumitur. Nec obstat quod addat loco supradicto: panem corpus suum appellans, quia si id intelligas uti debet: panem appellans corpus, non mirum: quia panem corpus suum fecit, imò verò etiam si accipias ut illi corpus appellans panem, interpretantur similem Apostoli locum 1. Cor. 11. ubi panem Eucharistiam vocant &c. Ambr. & August. quia initio panis fuit, sicuti in Exodo, virga in serpentem mutata adhuc virga vocatur. Deinde loquuntur Patres iuxta morem scripturarum, quæ res quales apparent, solet appellare: uti Gen. 18. viri appellantur angeli in specie virorum apparentes. Denique quia panis cælestis est, sicuti eum vocat S. Cypr. quum penè istidem verbis locum hunc interpretatur. Qui si dumtaxat in pane, vel sub pane intelligisset corpus Domini contineri, non dixisset ibidem: Qui corpus eius contingimus, & à Christi corpore separemur, ac: dum quis abstinens separatur à Christi corpore, & iterum: qui corpus eius adtingunt, & Eucharistiam iure communicationis accipiunt, quemadmodum paucis ibidem adnotauimus num. 47. 48. 49. & in Epist. eius ad Cecil. plura, num. 12. Reperiet etiam locos similes innumeros Lector in nostris Lecturæ Latinorum, qui non solum ad veritatem corporis & sanguinis Domini, sed etiam ad Transsubstantiationem pertinent: quò pertinere videtur & Auctoris illud supradictum acceptum panem, &c. corpus suum fecit. Si enim corpus suum fecit, ergo iam non amplius panis est, Apertior est locus serm. De Cæna Domini inter S. Cypr. opera. Panis iste, quem Dominus discipulis suis porrigebat, non effigie, sed natura mutatus omnipotentia verbi factus est caro, &c. Quæ voce: mutationis vtuntur etiam SS. Gregor. Nyss. Oratione Catechetica, & de Vita Moys. Chrysost. in Lecturia, & hom. de prod. Jude, Ambr. de ijs qui myst. init. cap. 9. ac Damasc. lib. 4. cap. 14. Similiter dixit S. Cyrill. Hieros. Catech. mystag. 4. οὐρανὸν μεταβάλλειν εἰς οὐκὴν, quod transmutare rectè vertit interpret. Transformationem item transfigurationem transitum, seu conuersionem agnoscunt Theodophil. in c. 26. Matth. & 14. Marc. Ambr. lib. 4. de fide ad Gratian. cap. 5. Euseb. Emisen. hom. 5. de Pascha, Isid. lib. 1. de offic. & lib. de sacram. corp. Domini, Fulbertus Epist. ad Deodatum, & Algerus de hoc sacramento. Denique Concil. Lateranense sub Innocentio 3. etiam Transsubstantiationem agnoscit, sicuti & postea Concil. Florent. tract. de Sacram. & Tridentinū, utpote quæ clarius exprimitur vnius substantie in alterâ substantiam transmutatio, sicuti iam olim & Trinitatis & Homousii voces in Ecclesiâ introducere Veteres aduersus Arianos. Porro antiqua vox est indiuiduitas, pro perpetua adhesionē, sic autem hunc locum explicat S. Cypr. ne dum abstenti, & non communicantes, à cælesti pane prohibeamur, à Christi corpore separemur.

24. Quod solum fidelibus necessarium est.] Alludit ad illud quod prius dixit: Querite primum regnum Dei, & reliqua adiciuntur vobis. Nam cum Dei sint omnia (inquit S. Cypr.) habenti Deum nihil deerit, si ipse Deo non desit: quod ipsum latius & exemplis & scripturis explicat.

CAP. VII.

25. Consequens erat.] Huius cap. inscriptio hæc à nobis posita est: De peccatorum remissione. nec verò minus hinc illi duo Tertullianum imitantur.

26. Sciebat Dominus se solum sine delicto esse.] Sanè intelligendus locus, sicuti & similes scripturæ sacre loci, uti alicubi adnotauit S. August. ne excludatur beata Virgo Deipara, quæ sine omni delicto vixisse ille asserit.

27. dimitti.] Similiter lib. 4. aduers. Marc. Quis mihi delicta dimittet? quod adnotandum pro veteri nostro interprete contra Erasimum, qui contendit debere legi Remitte, sicuti etiam adnotauimus ad supradictum libro B. Cypr. de Orat. Domin. num. 16.

28. Exomologesis est petitio veniæ, &c.] Hic pro ipsa

Confessione delictorum Exomologesis, supra pro toto actu penitentiae accipiebatur, lib. eiusdem argumenti.

29. Debitum autem in scripturis delicti figura est.] Figura hic pro significatione accipitur. Addit autem: in scripturis, quia sic accipitur debitum pro delicto, Matth. 6. & 18. non autem apud scriptores prophanos. Rationem autem etiam reddit Fortunatus, hunc locum explicans: Quia & debentur peccata, & requirenda sunt. Nam sicut debitor a creditore requiritur ita peccatum a Deo in die iudicii necesse est exigatur.

30. nouissimum quadrantem.] Alludit ad locum Matth. 5. De quo latius Adnot. nostris in B. Cypr. Epist. ad Anthonian. num. 59. & in lib. de laude Mart. num. 31. & infra lib. de Anima.

31. & remittetur vobis.] Etiam hic videtur aliam versionem secutus. Nam Graece hodie habetur: & ἀπολυθήσθε, id est, & dimittemini.

CAP. VIII.

32. Adiecit ad plenitudinem, &c.] Tractat hoc caput: De petitione illa: Et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo. In qua etiam illum imitatur S. Cyprian. in eo quod omnia haec pro eadem petitione habeat, qui interim vel August. teste legit: & ne nos patiaris induci, quemadmodum ibi adnotauimus num. 17.

33. Sed euchenos a malo.] ἑὺχνη: deuche, sed Graeca ὀρεῖ-πύσαι magis illud conuenit.

CAP. IX.

34. Compedijs paucorum verborum, &c.] Inscribitur hoc, in excusis codicibus Ἀνακαταλίσσει. sed quum multa sequantur in hoc libro, nisi adijciamus Oratione Dominicae minus conuenit. Interim magis placet alter titulus quasi noui capituli: Posse nos superadijcere & alias Orationes; quem utrumque, uti & sequentes, sicuti ex margine in textum irrepserunt, iterum ad marginem reiecimus, & aliam distinctionem quam in excusis erat, secuti sumus.

35. Ab ipso igitur, &c. de spiritu ipsius iam tunc cum ex ore diuino, &c.] Quamquam initio, uti diximus, etiam Christum spiritum Dei dicat, hic certe pro distinctis posuit Ab ipso, nempe patre: de spiritu ipsius, sancto eundem, uti cap. sequ. dicit: & ex ore diuino, Christi. Atqui adeo facit hic locus pro Trinitate personarum.

CAP. X.

36. Cum memoria tamen praeceptorum, &c.] Titulum huius capituli ex duorum excusorum codicum in unum sic contraximus: Orantes ab omni ira & animi confusione vacuos esse debere. Atqui vel ex hoc contextu: Quorum praeceptorum est, ne prius ascendamus ad Dei altare, &c. patet titulum intermedium: Ne orans patrem fratri irascaris, ex margine in textum irrepisse. Atqui latius multo istud persequitur B. Cypr. explicans illud: sicuti & nos dimittimus debitoribus nostris.

37. Siquid discordiae vel offensae cum fratribus contraxerimus, resoluamus.] Paraphrasticus interpretatur illud: Si frater tuus habet aliquid aduersum te vade reconciliari, &c.

38. cum omnis ira ab initio interdicta sit.] Alludit ad illud Gen. 4. Quare iratus es, &c. sed sub te erit appetitus tuus, & tu dominaberis illius.

39. Neque enim agnosci poterit a spiritu sancto spiritus inquinatus.] Hic haud dubie alludit ad illud sapientiae 1. Spiritus sanctus disciplina effugiet fictum: atque adeo confirmatur eiusdem lib. auctoritas. verum de ea latius lib. 3. adu. Marc.

CAP. XI.

40. Ceterum quæ ratio est, &c.] Hoc caput inscripsimus cum haecenus excusis: De lauatione manuum In quo non simpliciter illam improbat, sed quod manibus ablutis, spiritu vero sordente orationem obirent. Item quod eam fa-

cere se dicerent tamquam commemorationem in Domini deditionem, utpote quum Pilatus Christum dedens iudeis, manus prius lauerit; neque enim (inquit) Christum dedimus sed adoramus. Alioqui permitit manus abluere, dummodo & conuersationis humanae inquinamentum conscientiae causa lauemus, improbens maxime totius corporis lauacrum ad omnem orationem. Certe in cætu Christianorum manulem aquam, cognoscit Auctor Apolog. 39. cap.

41. conscientia Patrum hereditaria rei.] Iudeos ita circumscribit, quos reprehendit quod manus non attollant in suis sacrificijs quippe qui in terram proni orare plerumque soleant, saltem in hac sua excacatione citra Christi passionem. De more autem Christianorum latius ipse Auctor infra capit. 13.

CAP. XII.

42. Sed quoniam vnum aliquod attigimus, &c.] Huius capituli optima erit ea inscriptio: De alijs aliquot obseruationibus superstitiosis.

43. siquidem sine vilius aut Dominici aut Apostolici praecepti auctoritatem, &c.] Cautè legendus hic locus, ne contra Traditiones Ecclesiasticas facere videatur, quas ita defendit Auctor lib. de Cor. milit. ut pluribus non sit opus; hoc vno addito non recipendas quidem obseruationes sine praecepto aut Dominico aut Apostolico; sed & Traditiones non aliud esse quàm Apostolica praecepta, vna voce ab ijs edita, iuxta illud S. August. epist. 118. siquid vniuersa celebrat Ecclesia, ab Apostolis ortum habuisse credendum est.

44. vel eo coercenda quod Gentilibus adæquent.] Istud contra eos facit, qui omnium penè ceremoniarum Ecclesiasticarum a Gentilismo deriuant originem.

45. positis penulis, &c.] Haud absimiliter infra lib. de Cor. milit. grauiissimas penulas posuit. hic agit de consuetudine ponendi penulas, quum adeunt ad idola nationes.

46. cum sarabaris & tiaris.] Quum lib. de Resurrectione carnis infra Tom. 3. eadem voces ex Daniele citentur, illuc earum tractatum distulimus, quamquam & de Sarabara aliquid dixerimus supra Tom. 1. lib. de Pallio, cap. 4. num. 81. Illic etiam aliquid dicturi sumus de auctoritate huius historiae trium puerorum in fornacem missorum.

47. assidendi mos, &c.] Quem impugnet hic morem, non perinde constat, maxime ob verba illa: assignata, seu transacta oratione, & illa: cum adorassem & sedissem. quæ videntur indicare loqui eum de fine sacrificij; & alijs verbis quæ videntur significare sessionem ipsius sacrificij tempore, quum dicit: irreuerens esse, sedere sub conspectu Dei viui, angelo orationis adhuc altante. Abusum itaque peculiarem quendam suæ Ecclesiae significet oportet, alibi non visitatum, maxime cum non improbet: siquis in cathedra aut subsellio federit, sicuti iam olim Episcopi & Cantores in Ecclesijs cathedralibus.

48. Hermas ille, cuius scriptura ferè Pastor inscribitur.] Confirmat hic locus lectionem nostram in Symbolo Rufini inter opera S. Cypr. quæ Adnot. nostrarum num. 158. comprobauit, quod Hermas auctor fuerit libri Pastoris, non Hermes: Vbi etiam de eius lib. auctoritate non satis probata latius. Atqui verba illa: Cum adorassem & sedissem super lectum, desumpta sunt ex præmio lib. 2. Hermæ, qui Pastor inscribitur. Vbi interim hodie paulo aliter legitur: Cum orassem domi, & confedissem super lectum. Prior eiusdem liber Ecclesia inscribitur posterior Similitudinum, & exstat in Orthodoxographia.

49. adoratis sigillaribus suis, &c.] Sigillaria dicebantur parua imagines fictilibus descriptæ tanquam parua signa, de quibus vetus quidam Auctor: Quinimò Deo, esse sigillaria ipsa censetis; nomen nunc non occurrit. Utitur autem Ironice eadem voce singulari numero lib. adu. Valentinian. ut autem (inquit, de factis ipsorum Deo, uti Rhenan. illic adnotauit, loquens) tantum sigillarium intrinsecus quoque exornassent. Atqui adorationis ritum, quo utebantur Gentiles, explicat Plin. nat. hist. lib. 28. cap. 2. In adorando (inquit) dexteram ad osculum referimus.

referimus, totumque corpus circumagimus, quod ad leuam fecisse Gallie religiosius credunt. Illud autem adoratis figillaribus residendo, confirmatur ex Plutarcho, qui Numa Pompilio adscribit: Ut Deos adoraturi sedent. quod & vice Prouerbijs usurpatur.

50. angelo adhuc orationis astante.] Alludit quidem ad illud Luc. 1. Apparuit illi angelus stans ad dexteram altaris incens; Verum referri potest etiam (ut ind. finitè loquens sentiat) quemadmodum Patres SS. Ambros. Augustinus, & Chrysostomus, dum ex eo loco colligunt sacrificio nostro Christiano interesse angelorum frequentiam. Immo vero hinc confirmatur et pars Canonis, qua post consecrationem petimus: Supplices te rogamus omnipotens Deus, iube hæc perferri per manus sancti angeli tui in sublime altare tuum, &c. quod pluraliter expressit in sua Missæ Canone Ambros. per manus angelorum tuorum, lib. 4. de Sacram. cap. 6.

CAP. XIII.

51. Atqui cum modestia, &c.] Loco trium diuersarum inscriptionum unicam hanc substituiimus: De modo adorationis Christianorum. De quo adeo plura reperiet Lector Adnot. nostris ad Apolog. hæc verba: Illuc in cælum suspicientes Christiani, manibus expansis, quia innocuis, capite rudo, quia non erubescimus, denique sine monitore, quia ex pectore. item ad similia verba B. Cypri. libr. de Orat. Dominic. num. 6. 7. & 9.

52. Sonos etiam vocis subiectos esse oportet, &c.] Ad verbum etiam hæc transcripsit loco dicto B. Cypri. Verum ibidem mentem viri, quæ indicauimus, loqui eos de oratione fidelium priuata in sacrificio, non autem de oratione publica, quam clara voce pronuntiatam, immo & decantatam ibidem ostendimus nu. 6. & Apolog. cap. 39. num. 520.

53. Dæmonium oraculi Pythij, &c.] De Pythij dæmonis oraculis vide initium lib. de Anima infra To. 3. Cur etiam Pythius dictus idem, qui Delphicus, diximus Adnot. nostris in Apolog. cap. 22. num. 351.

CAP. XIII.

54. Alia iam consuetudo inualuit, &c.] Inscriptione hanc habet cap. istud: De osculo pacis & communionem corporis Domini non omittendis à ieiunantibus.

55. osculum pacis, &c.] Istud obseruatum fuisse iam ab ipsis Apostolorum temporibus manifestius est ex nostris Latinorum & Græcorum Leiturgijs, quam ut confirmatione sit opus: quare illuc Lectorem remittimus.

56. Quale sacrificium, &c.] Finitio huius capitis plures adduximus Tertulliani locos de sacrificio.

57. Sic & die Paschæ.] Quum ipso Dominico die Paschæ, immo nec tota Pentecoste ieiunare permissum fuerit, oportet ut diem Paschæ, diem passionis Domini hic intelligat, iuxta quod supra lib. adu. Judæos: Pascha enim passio Domini est. ac lib. 4. adu. Marc. Quo pateretur Paschæ diem elegit Dominus. Eo enim die communis & publica est ieiunij religio, & merito osculum deponimus. cuius postrema ceremonie ommissa rationem reddunt, qui de diuinis scribunt officijs (eo quod osculo Christum tradiderit Iudas.) Si quis velit & ad feriam quintam referre, qua die institutum est sacrificium, oportet ut eo tempore nondum introducta fuerit in Africâ consuetudo, qua post cenam communicabant, de qua latius egimus in epist. B. Cypri. ad Cecil. nu. 45. & 48. Vbi & generalem Ecclesiæ contra-

riam consuetudinem, quod etiam eo die ieiunij communicarent fideles, commonstrauimus.

58. Similiter de stationum diebus, &c.] Stationes longe aliter accipiuntur ab Auctore, tum hic, tum lib. de Cor. milit. & de Ieiunio adu. Pſychicos, quam à B. Cypriano; ille enim accipit pro conuentu Ecclesiastico (ut adnotauimus ad epist. 41. nu. 10.) Auctor vero (quantum re diligentius quam tunc examinata ex Hrabanus nostra nunc tandem deprehendo) pro statibus ieiuniorum diebus. Eo enim pertinet illud: quod statio soluenda sit. Deinde illud lib. de Cor. milit. Stationes aut alij magis faciet quam Christo, aut & Dominico die, quando nec Christo. Nam Dominico die ieiunia non permittuntur, quemadmodum illic dicemus latius. Denique apertius lib. de Ieiunijs: Quartæ (inquit) sextæque feriæ Stationes. Agnoscunt, & hanc significationem hoc loco Magdenburgenses, sed peculiarem illam appellationem dicunt ieiuniorum Montanistarum. Si id verum est, ergo Montanista fuit Hermas Apostoli Pauli discipulus (quem certe in hoc imitatus est Tertullian.) apud quem lib. 3. cap. 5. interrogat Pastor: Quid est Statio? & respondet ipse: Ieiunium. Montanista fuit & S. Ambros. qui etiam uariam nominis explicat serm. 25. in hæc verba: Stationes uocantur (inquit) ieiunia, quod stantes & commorantes in eis inimicos insidiantes repellimus; Vbi quum loquatur de ieiunio de ieiunio Christo Quadragesimæ ieiunio, quod soluere (ut Tertullianica utens) non liceat (neque enim hoc genus dæmoniorum excutitur nisi in ieiunio & oratione) atque adeo id comparat ad 42. mansiones filiorum Israël, stationum instar, confirmatur nostra iam dicta sententia, quod quum prius simpliciter de ieiunantibus, hic de ieiuniorum statibus diebus Auctor loquatur. Sicut etiam iam olim distinguendum putauit Hrabanus noster (minime etiam Montanista) de Instit. cleric. lib. 2. cap. 18. Ieiunium (inquit) & statio dicitur. Statio autem de militari exemplo, &c. quæ ad verbum sumpsit ex hoc ipso loco. Discernant autem quidam (inquit idem Hrabanus) inter ieiunium & Stationem. Nam ieiunium indifferenter cuiuslibet diei est abstinentia, non per legem, sed secundum propriam voluntatem: Statio, obseruatio statutorum dierum vel temporum; dierum, ut quartæ & sextæ feriæ, de qua statione in Euangelio dixit ille: ieiunio bis in sabbato, temporum autem, ut ieiunium quarti, quinti, septimi, & decimi, vel sicut in Euangelio dies illi in quibus ablatus est sponsus, vel sicut obseruatio Quadragesimæ, quæ in uniuerso orbe institutione Apostolica obseruatur. Neque uero etiam illud pro Magdenburgensibus facit, quod videatur loqui hic de stationibus seu ieiunijs quæ in uesperam producebantur; quia neque S. Hieronymus epist. ad Marcellum, neque Philastrius, Augustinus, Theodoretus, Damascenus, libris de heresibus, inter errores Montani illum morem recensent, ut potest qui scirent iam ab initio Ecclesiæ ubique ferè & ad sua usque tempora uisitatum illum etiam apud Catholicos, quemadmodum ex paulino patet Nolano; Natali 7. Felicis, & latius infra T. 5. supradicto libro de Ieiunijs. Hæc adde, quod, uti sub finem Argumenti diximus, teste Hilario, ante hæresin hic liber scriptus sit.

59. Ergo deuorum Deo obsequium, &c.] Adnotanda est hæc ieiunij paraphrasis contra illius obrectatores; de quo etiam latius ubi supra.

60. Accepto corpore & reseruato.] Confirmatur hoc loco Reseruatio corporis Domini, de qua latè huius libri initio num. 1.